

УДК 94 (477.42)«1941–1943»

КОВАЛЬЧУК І.В.
(м. Житомир)

**ПІДПІЛЬНА МЕРЕЖА ОУН(Б) У БЕРДИЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ
1941–1943 РОКІВ: ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ, ОСНОВНІ
СКЛАДОВІ ДІЯЛЬНОСТІ І ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД**

***Анотація.** У статті на основі вперше введеної до наукового обігу джерельної бази відомчих архівів Служби безпеки України висвітлюється формування та діяльність Бердичівського окружного проводу ОУН(Б)*

упродовж 1941–1943 рр. Встановлено, що оунівська мережа у Бердичеві та районі була сформована у другій половині 1941 р. Проте, внаслідок репресій нацистської окупаційної влади ця мережа була практично знищена. Її відновлення та ще масштабніша роздудова відбулося упродовж другої половини 1942 – першої половини 1943 років. Восени 1943 р. бандерівське підпілля Житомирської області перейшло під керівництво очільника воєнної округи УПА «Тютюнник» Ф. Воробця («Верецаки»).

Ключові слова: Бердичів, гебітскомісаріат, Никонівка, окружний провід, окупація, ОУН(Б), підпілля, поліція, репресії, УПА.

Роки Другої світової війни справедливо вважаються одними з найтрагічніших в історії України. Саме українська територія, за визначенням американського історика Тімоті Снайдера, стала осердям «кривавих земель» кінця 1930-х – першої половини 1940-х років. Свою особливістю України цього періоду була наявність великої кількості локальних конфліктів, які відбувалися на фоні головної німецько-радянської боротьби, боротьби на взаємне знищення. Українські націоналісти були стороною, яка спочатку намагалася використати це протистояння, дуже швидко стала однією із його жертв та врешті-решт розпочала власну війну з метою не лише виживання, а й можливості створення Української держави.

Предмет статті полягає у розгляді діяльності у межах окремо взятого Бердичівського району однієї із формацій українських націоналістів – Організації українських націоналістів під проводом С. Бандери (ОУН(Б)). Попередньо ця тематика знайшла своє фрагментарне висвітлення у праці Вікторії Жилук [23]. Але відсутність предметного наукового фокусування та обмежена джерельна база не дозволили дослідниці здійснити цілісний та завершений розгляд даного питання.

Бердичів був окупований німецькими військами 7–8 липня 1941 р. Під час боїв за місто, 6 липня із в'язниці вдалося утекти Дмитру Клячківському – майбутньому першому командирі Української повстанської армії (УПА) «Климу Савуру». У бердичівську тюрму він був етапований з Бригідок (в'язниця Львова) у перший день війни, де відбував десятирічний строк ув'язнення [спочатку був засуджений до смертної кари. – І. К.] як «активний учасник антирадянської повстанчої організації українських націоналістів». Співробітники Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), під час відступу, підпалили тюрму і закидали камери гранатами. Значній частині в'язнів усе ж вдалося врятуватися, у тому числі й Д. Клячківському [30, с. 13–14]. Протягом липня 1941 р. емісари похідних груп ОУН(Б) дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона [29, с. 88]. Зокрема у Бердичів члени бандерівської похідної групи прибули 16 липня 1941 р. У місті вони за загальноприйнятою практикою проголосили незалежність України, наслідуючи проголошений у Львові 30 червня 1941 р. Акт

відновлення Української держави, та створили місцеву поліцію [32, арк. 144 зв.].

На початку нацистської окупації Житомирської області формування структур поліції відбувалося згідно з постановою обласного управління від 30 липня 1941 р. Ця постанова фактично «легалізувала» вже існуючі підрозділи «народної міліції» чи «української міліції», за термінологією українських націоналістів та уніфікувала їхню самоназву з «міліції» та «поліцію». Відповідно до вказаної постанови, вся поліція регіону під керівництвом інспектора обласної поліції, шефів поліції Житомира й Бердичева, інспекторів районних команд поліції підпорядковувалася голові Житомирського обласного управління [20, арк. 3]. Начальником міської поліції Бердичева у початковий період нацистської окупації був Королюк, а його заступником Павло Зелінський. Відносно особи Королюка вдалося встановити, що його як «куркуля» радянська влада репресувала у 1930-х рр. [13, арк. 41]. З жовтня 1941 р. П. Зелінський, який народився 1899 р. у Любарському районі й упродовж 1918–1919 рр. служив в армії Директорії Української Народної Республіки (УНР) обійняв посаду керівника поліції Бердичева, яка поділялася на дві міські дільниці із загальним штатом 120 чоловік [8, арк. 22, 23, 51 зв.].

Активну роботу з перших днів свого перебування у Бердичеві розгорнув емісар бандерівської похідної групи, студент на прізвище чи прізвисько Коваль. Він пробув тут близько місяця і за цей час займався розповсюдженням націоналістичної літератури, пропагандою ідей українських націоналістів серед місцевого населення, виступав із антирадянськими промовами у міському театрі [13, арк. 44]. Микола Климишин («Непоборний») – 1941 р. очільник Північної похідної групи ОУН(Б), у своїх спогадах зазначає про перебування у Бердичеві Миколи Ковалю, який очолював окружний провід бандерівців [24, с. 348]. Документи нацистських окупантів відзначають уже Михайла Ковалю як одного з активних оунівців Бердичева [19, арк. 17].

Значну присутність та активність у Бердичеві з кінця липня – початку серпня 1941 р. мали структури й ОУН(М). Це питання в основному розглянуто автором у ряді попередніх публікацій [26; 28].

Інформація про присутність бандерівської Організації у селах Бердичівського району обмежується загальними даними: «... прийшли наші похідні групи. Вони робили віче по селах і мали великий вплив на населення сіл...» [32, арк. 143 зв.]. У селі Никонівка відбулися загальні збори мешканців, датовані липнем 1941 р., які організували та провели троє націоналістів-західняків [9, арк. 187]. До села Терехове на початку серпня 1941 р. прибули два члени ОУН(Б), прізвище одного з яких Коваль. Вони провели збори мешканців, де було обрано очільників села та сформовано сільську поліцію. Її керівником був призначений місцевий житель Кирило Коваль, а особовий склад налічував 7 поліцейських [3, арк. 132–133]. У село Іванківці відразу після нацистської окупації приїхали українські націоналісти, одного з яких

звали Борис. За свідченням очевидців, вони разом із місцевими жителями організували «вечір дружби» чи «братання», на якому були присутні й німецькі військові. Аматорський оркестр для цього заходу організував Михайло Гедзь, який у вересні–жовтні 1941 р. працював вчителем музики і фізкультури у місцевій школі, а згодом – співробітником бердичівської окружної газети «Нова Доба» [10, арк. 21, 34]. Відомо, що до села Скраглівка прибули емісари відразу обох ОУН, які намагалися донести селянам програмні положення націоналістичних організацій і переконати у необхідності створення незалежної Української держави [14, арк. 19 зв.–20].

Найбільш інформативно в архівних документах відображена діяльність членів ОУН(Б) 1941 р. у с. Сингаївка. Емісари похідних груп прибули сюди у серпні і розпочали агітацію та організацію сільського осередку. Його активістом став колишній кандидат у члени Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)), агроном районного управління Петро Глоба. Він залучив до бандерівської ланки, яку спочатку й очолив, декілька жителів села. Членами бандерівської Організації стали: його рідний брат, колишній голова місцевого колгоспу і комуніст (!) Феодосій Глоба, Олександр Гусарчук, який з 1941 р. працював завідувачим дорожнім відділом Бердичівського райуправління [4, арк. 26 зв.] і Мефодій Стаднічук. Дещо згодом Ф. Глоба, проводячи агітацію за створення незалежної Української держави, залучив до оунівського осередку села Олександра Мусія і Лаврентія Вознюка. Окрім перерахованих осіб, підтримували зв'язок із українськими націоналістами та були їхніми «симпатиками» Костянтин Мудрук, Кирило Остратюк, Леонтій та Феодосій Сагани [9, арк. 18, 3, 23].

До будинку П. Глоби упродовж другої половини 1941 р., час від часу, приїздили деякі оунівські функціонери з Бердичева, зокрема голова районного управління Митрофан Савчук, керівник освітнього відділу цієї ж управи Микола Чулаєвський, заступник бердичівського бургомістра Петро Сліпченко і директор ресторану «Сільський господар» Каранчук [9, арк. 20]. Прикметно, що троє перших належали до ОУН під керівництвом Андрія Мельника (ОУН(М)) [8, арк. 14].

У серпні–вересні 1941 р. П. Глоба провів 3–4 наради місцевих оунівців. Згодом подібного роду збори також проводив М. Стаднічук. До жовтня бандерівцями Сингаївки керував уже Ф. Глоба, а відтоді – Микола Вознюк. Ця ланка в основному займалася агітаційно-пропагандистською роботою серед місцевого населення до осені–зими 1941 р., коли розпочалися масштабні репресії нацистської окупаційної влади [9, арк. 35, 47 зв.–48 зв.]

Нацистська окупаційна влада розпочала утиски та репресії на окупованих нею українських територіях практично відразу після власного встановлення. Перші широкомасштабні репресії щодо бандерівської Організації на території Наддніпрянщини були проведені у вересні 1941 р. Пряме відношення до цього мала подія, яка сталася 30 серпня у Житомирі –

вбивство членів Проводу мельниківської Організації Миколи Сціборського та Омеляна Сеника. Однією із версій щодо виконавців цього атентату відразу стала так звана «рука Каїна» – бандерівців. Цю обставину вдало використала окупаційна влада, обернувши «розслідування злочину» на зачистку терену від неблагодійних елементів в особі членів ОУН(Б). У Бердичеві арешти людей із похідних груп та місцевих бандерівців пройшли 2 вересня [32, арк. 143зв.]. Загалом же, в Україні до 5 вересня нацисти заарештували 80% вищого керівного складу ОУН(Б) [22, с. 139].

Редактор газети «Нова Доба» та керівник відділу пропаганди Бердичівського окружного проводу ОУН(М) Володимир Семенюк, довідавшись про вказане вбивство, зібрав колектив редакції і провів жалобний мітинг. У своєму виступі він схвально відгукнувся про діяльність оунівців та закликав місцевих мешканців підтримувати їх у боротьбі за створення Української самостійної держави [13, арк. 87зв.–88].

Після 18 листопада 1941 р. окупована німецькими військами Житомирська область увійшла до складу райхскомісаріату «Україна» у межах генерального комісаріату «Житомир» (Generabezirk Schitomir), до якого, окрім Житомирської були включені також північна частина Вінницької і південь Поліської області Білоруської РСР. Генеральний комісаріат «Житомир» складався із 25 гебітскомісаріатів. Житомирщина ж була поділена на 11 гебітскомісаріатів, одним із яких був «Бердичів», що охоплював Андрушівський, Бердичівський і Янушпільський райони [31, арк. 5–6]. У другій половині листопада 1941 р. українська допоміжна адміністрація перейшла під повний контроль німецького цивільного управління. Міські та районні управління підпорядковувалися гебітскомісаріатам. В окупаційній каральній структурі була інкорпорована місцева поліція.

Каральні заходи нацистської окупаційної влади завдали значних втрат мережі ОУН(Б) Житомирщини загалом і Бердичева зокрема. З наявних нині даних, відомо, що у другій половині 1941 р. бандерівську мережу міста очолював Володимир Яцюк [23, с. 35]. В інших джерелах цю особу визначають як Вадим Яцюк [11, арк. 13; 17, арк. 83] і навіть Всеволод Яцюк [14, арк. 16 зв.]. Таку розбіжність даних, окрім властивості людської пам'яті хибити у момент нервового напруження, найпевніше, могла породити конспірація і використання ним вигаданих імен і псевдо. Через деякий час, як засвідчують дані радянських органів державної безпеки, В. Яцюк став районним провідником [18, арк. 327]. Проте цей районний провід фактично обмежувався лише містом Бердичевом [2, арк. 79], тому коректніше визначати його як районний у місті чи районний міський.

Осередки мельниківської ОУН, які складали Бердичівський окружний провід на чолі з головою районного управління М. Савчуком, навіть у несприятливих обставинах проіснували до зими 1941 р., коли внаслідок репресій нацистів припинили свою діяльність. Згодом, упродовж 1942–1943

рр. значна частина їхніх членів і сам очільник, перейшли на сторону бандерівців. Подібні випадки були доволі частими у той період. Причиною цього найпевніше була відсутність у місцевих симпатиків українського націоналістичного руху чіткого розуміння відмінностей програмних положень двох ОУН, їхнього ідеологічного та нерідко силового протистояння в умовах і так складної ситуації. А також приналежність до українських націоналістів була певним фактором самоідентифікації та самоорганізації в окупаційний час. На підтвердження вказаної думки доцільно навести наступний факт. Після вступу до ОУН(М) наприкінці вересня 1941 р. житель Бердичева Євген Ярмолук установив зв'язок із районним провідником ОУН(Б) В. Яцюком і співпрацював одночасно з двома організаціями. Для руху Бандери з редакції газети «Нова Доба» він передавав папір, фарбу і навіть один друкарський валик. Свою співпрацю із бандерівцями Є. Ярмолук продовжив у 1942–1943 рр. [12, арк. 38зв., 45–46].

Початок 1942 р. на окупованих українських територіях позначився черговими репресіями нацистів відносно Організації С. Бандери. Так, між 10 і 13 березням 1942 р. від куль німецьких жандармів у Житомирі при спробі втечі з «проваленої» явочної квартири загинув керівник обласного проводу ОУН(Б) галичанин Роман Марчак («Моргун») [25, с. 130].

Каральні заходи нацистів були безпосередньо спрямовані і відносно низових структур бандерівців. У березні 1942 р. був заарештований та згодом розстріляний активний оунівець с. Сингаївка П. Глоба [9, арк. 3]. Але припинення функціонування бандерівського осередку села це не спричинило. Навпаки, навесні кількість українських націоналістів у Сингаївці зростає. О. Гусарчук, шляхом агітаційних розмов і читання літератури, залучив до лав ОУН(Б) старосту села Адама Ладигу. Мотивом його співпраці з нацистськими окупантами, найпевніше була особиста образа на радянську владу через розкуркулення 1930 р. та арешт органами НКВС у 1938 р. невідомо, що слугувало підставою для приєднання А. Ладиги до бандерівського руху – та ж образа на комуністів, якісь ідейні переконання, виявлення справжньої суті окупаційного режиму чи підпадання під сторонній вплив. Найпевніше, що всі ці фактори разом. Улітку 1942 р. у будинку О. Гусарчука відбувалися збори оунівців села, де читали націоналістичну літературу і листівки. На яких були присутні: Іван Глоба, Всеволод Олександрович Гусарчук (син), Григорій Ли(і)нчук – місцевий священик [9, арк. 25зв.], К. Мудрук, К. Остратюк, М. Стаднічук. Зв'язок із бандерівцями також підтримували Василь Горобець, Антон Дворецький і Юхим Мойсейович [9, арк. 144; 4, арк. 39] чи Мусійович [9, арк. 25зв.] Семчук. У вказаний період А. Ладига неодноразово отримував оунівську агітаційну продукцію від Г. Ли(і)нчука і К. Мудрука для поширення серед місцевих селян та передавав її Л. Вознюку [4, арк. 28зв., 3, 30–33зв., 39, 38]. Наради оунівського осередку села відбувалися й у будинку А. Дворецького. Активну агітацію у Сингаївці, з метою залучення до ОУН(Б)

нових членів розгорнув Л. Вознюк. Саме його зусиллями були завербовані Микола Вознюк і Степан Рудий. Він також підтримував постійний зв'язок із Ф. Глобою, який щоб уникнути репресій нацистів змінив місце проживання і працював лісником у лісовому господарстві «Чорні Лози» [9, арк. 108, 117зв.–118, 134, 17зв.]

Невідомим на сьогодні залишається підпорядкування і зв'язок із керівництвом того чи іншого проводу оунівців села Сингаївка. Найпевніше, що їхній сільський осередок був пов'язаний із аналогічною сусідньою оунівською ланкою, звідки отримував агітаційну літературу та практичні вказівки.

3 весни 1942 р. розпочалася фактично нова розбудова мережі та керівних центрів бандерівців на Житомирщині. На початку літа 1942 р. новий Житомирський обласний провідник ОУН(Б) Сергій Отченаш («Сатанчук») [і на сьогодні достеменно не відомо Отченаш – прізвище чи все ж псевдо цієї особи. – І. К.] направив до Бердичева кадрового оунівця Миколу Мусія. Він народився 1916 р. у с. Боратин [нині – Борятин Сокальського району Львівської області], 1940 р. – вступив в ОУН. На Житомирщину М. Мусій прибув на початку липня 1941 р. у складі бандерівської похідної групи. Спочатку їхня група зупинилася у Новограді-Волинському, а звідти він на чолі оунівської п'ятірки відбув до Довбиша для проведення агітації та пропаганди ідей українських націоналістів серед місцевого населення. М. Мусій у цей час використовував псевдо «Гедзь» і був зв'язковим районного проводу ОУН(Б). Восени 1941 р. він перейшов на аналогічну роботу у Пулин, де перебував до лютого 1942 р. [17, арк. 4, 71–72, 77зв.–82; арк. 79].

У Бердичів М. Мусій прибув найпевніше 5 червня [17, арк. 83; 2, арк. 86], хоча є свідчення, що 5 липня 1942 р. [11, арк. 172]. Разом із ним був Іван Мусій, односелець і підлеглий по роботі у Добвиші та Пулині. З цього часу М. Мусій обрав для себе нове псевдо – «Муха», яким раніше послуговувався саме І. Мусій, а йому віддав своє – «Гедзь» [2, арк. 83]. М. Мусій вийшов на контакт із зв'язковою районного провідника Лідією Огійчук, вчителькою, яка з листопада 1941 р. працювала офіціанткою у ресторані «Сільський господар», по вулиці Махнівській. Директор ресторану Каранчук, як зазначалося вище був пов'язаний із українськими націоналістами с. Сингаївка, а сам заклад мав репутацію місця регулярних зборів оунівців [9, арк. 20]. Ідентифікаційним засобом при зустрічі був такий пароль: «Чи можна побачити Соломію?». Через неї він зв'язався із керівником районного міського проводу В. Яцюком [9, арк. 89]. Муха став заступником районного провідника і перебував на цій посаді до зими 1942 р., коли В. Яцюк нібито виїхав в Андрушівський район [17, арк. 83]. За іншими даними його навесні 1943 р. заарештували, а згодом розстріляли німецькі каральні органи [12, арк. 50, 84]. Вже новий обласний провідник бандерівців Житомирщини «Бульба» призначив М. Мусія районним очільником [17, арк. 83зв., 133].

Завдання, яке Отченаш ставив перед Мухом – розширення оунівської мережі на терені Бердичівського району, адже персональний склад Бердичівського проводу включав до десятка чинних оунівців: керівник – В. Яцюк, Є. Ярмолук, Петро Чуйко, Л. Огійчук і вчителька Віра Яцюк. Двоє останніх були завербовані В. Яцюком у червні 1942 р. [11, арк. 174; 14, арк. 153в.]. Ще декілька чоловік були симпатиками бандерівців. Окремо варто відзначити особу Петра Чуйка. Це була помітна постать в українському національному русі першої половини ХХ ст. Його біографії та діяльності присвячений цілий ряд публікацій. Зокрема, у липні 1944 р. П. Чуйко представляв Житомирщину і «гетьманців» Павла Скоропадського на Першому великому зборі Української головної визвольної ради (УГВР) [33]. Однак у наявних дослідженнях, фактично «випадає» період його життя упродовж другої половини 1941 – першої половини 1944 рр. З архівних матеріалів, які неможливо перевірити іншими даними, ми встановили, що у цей час він проживав у с. Журбинці Бердичівського району, деякий час працював директором бердичівської міської школи № 8 і співпрацював із оунівським проводом [2, арк. 84; 11, арк. 17], можливо навіть був очільником ланки. Муха встановив зв'язок із П. Чуйком приблизно 8 червня [17, арк. 90].

Систематично відбувалося поширення агітаційної та пропагандистської оунівської літератури. Восени 1942 р. В. Яцюк щонайменше двічі та один раз Муха передавали такі матеріали Л. Огійчук для розповсюдження між симпатиками ОУН(Б). Це завдання вона виконала не у повній мірі та, боячись репресій нацистів, спалила частину літератури [11, арк. 15–153в.]. Серед тих матеріалів, які оунівці поширювали у період перебування Мухи були «Історія України» [очевидно авторства Михайла Грушевського. – І. К.], «Симон Петлюра», «Де шукати наші історичні традиції?», «Постанови Зборів ОУН», періодичні видання «Ідея і Чин» і «Пролом» [17, арк. 136].

Протягом другої половини 1942 р. М. Мусій долучив до лав ОУН(Б) Бердичева ряд колишніх членів ОУН(М). Зокрема М. Савчука, П. Зелінського та секретаря заготівельної контори райспоживспілки, а згодом агронома державного господарства (домену) Костянтина Пушкарука [1, арк. 223в.].

М. Савчук, як голова райуправління закликав підлеглих працівників саботувати заходи окупантів, зокрема відправку місцевого населення на примусові роботи до Німеччини. Співробітники управління неодноразово виїздили у села району, щоб попередити людей про заплановані дії нацистів. Безпосередньо К. Пушкарук, із такого характеру завданнями перебував у селах Бистрик і Терехове [1, арк. 2263в.].

У листопаді–грудні 1942 р. Муха, за рекомендацією В. Яцюка, завербував до бандерівського руху мешканців Бердичева – працівника житлового відділу міського управління Тимофія Шведа і бухгалтера цього ж відділу Степана Моля, які і до того мали певні зв'язки з районним провідником. Це вербування відбулося за присутності обласного провідника

Бульби, який приїздив до міста [1, арк. 82, 27, 165зв, 255зв.]. Вони обоє народилися у с. Поличинці, нині Козятинського району Вінницької області. Т.Швед був учасником Української національної революції 1917–1921 рр. і в 1919 р. ніс службу в армії Директорії УНР. За це його 1921 р. заарештували радянські органи державної безпеки, однак ув'язнення чи заслання він уникнув [1, арк. 3, 10, 67, 89]. У кінці 1942 р. В. Яцюк «передав» Мусі для роботи оунівців, які прибули із західних областей України і служили у 109 батальйоні охоронної поліції (109 Batalion Schutzmannschaft): Миколу Зінчука, Віктора Мельника, Юрія Станька, Михайлюка. Згодом вони здійснювали націоналістичну агітацію серед особового складу охоронної поліції [2, арк. 85]. С. Моль залучив до бандерівської ОУН Петра Жмура [2, арк. 95].

У процесі розгортання організаційної діяльності у Бердичеві М. Мусій чи за власною ініціативою [17, арк. 83зв.], чи за вказівкою обласного провідника [1, арк. 255; 2, арк. 79; 17, арк. 133] розпочинав формування окружного проводу ОУН(Б) із центром у Бердичеві. Відповідно до структурної побудови обох ОУН окружний провід мав складатися із декількох надрайонних осередків, які, у свою чергу, формувалися на основі 3–4 районних проводів [15, арк. 26]. Однак на практиці у Наддніпрянщині ця побудова була певним чином спрощена і в основоному існували сільські ланки, районні, окружні та обласні проводи ОУН [17, арк. 124–125]. Тому до Бандерівського окружного проводу ОУН(Б) мали увійти районні організації Бердичева, Бердичівського, Чуднівського та Янушпільського [нині не існує, 1957 р. розформований і приєднаний до Чуднівського. – І. К.] районів, сформовані із сільських оунівських ланок та станиць [23, с. 95]. У Бердичеві та районі хід створення проводів забезпечував сам Муха, а до Чуднівського та Янушпільського районів він відправив свого підлеглого І. Мусія-«Гедзя».

У другій половині 1941 р. на території Чуднівщини і Янушпільщини були створені та певний час діяли оунівські осередки, які внаслідок каральних акцій нацистів припинили своє функціонування, а «вцілілі» їхні члени більше переймалися власним виживанням, ніж націоналістичною діяльністю. Сьогодні немає достовірних даних щодо того чи вдалося Гедзю сформувати тут оунівські осередки. Він встановив зв'язок із рядом людей, яких однак викрала та заарештувала німецька поліція [27, с. 105]. Найпевніше, що у Чуднівському районі проживали окремі члени та симпатички ОУН(Б), однак функціональної структури не було. У Янушпільському районі, дещо згодом Мусі, частково вдалося провести роботу зі створення оунівських осередків [1, арк. 255]. Уже 1943 р. М. Савчук неодноразово надавав коней М. Мусію, який разом із оунівцем Володимиром Седлецьким возили у Янушпіль націоналістичну літературу [2, арк. 141зв.–142]. Цю продукцію вони передавали особі на ім'я Іван Дмитрович, якому також було доручено створити оунівський осередок, але він відмовився це робити [17, арк. 92].

Отже, можна стверджувати про розбудову Бердичівського окружного проводу ОУН(Б) на основі двох районних осередків – бердичівської міської і районної мереж [2, арк. 83].

У другій половині 1942 р. Муха встановив зв'язок із жителем с. Никонівка Василем Безсмертним [згодом розстріляний нацистами за націоналістичну діяльність. – І. К.], якому дав завдання підбирати людей для членства в ОУН(Б) [23, с. 95].

У кінці 1942 р. – на початку 1943 р. осередок ОУН(Б) було створено у с. Іванківці. Його очільником став Іван Ковтун, який тоді працював у житловому відділі Бердичівського райуправління. Він мав розмови на тему діяльності українських націоналістів із Т. Шведом. Одного разу останній надав І. Ковтуну оунівські листівки, брошуру «Симон Петлюра» та ін. Цю літературу він передав своєму дядьку Миколі Швецю, який проживав у с. Іванківці. У 1918 р. М. Швець ніс службу в армії УНР і тому мав українські національні погляди. Листівки бандерівців йому приносила також небога та односельчанка Анастасія Поліщук. Улітку 1943 р. до цієї ланки увійшли працівники залізниці Андрій Ковтун і Яків Везумський, який 1918 р. також служив в унеерівському війську [16, арк. 13, 17, 17зв., 43, 44зв., 86, 95]. У цьому селі неодноразово були розкидані бандерівські листівки як віддруковані, так і написані [10, арк. 9зв., 34зв.]. Я. Везумський був утримувачем сільської конспіративної квартири, де неодноразово ночували та переховувалися Муха, оунівці та упівців навколишніх сіл [3, арк. 165зв.–166зв.]. В Іванківцях Муха також проживав у будинку М. Швеця [16, арк. 17зв.].

3 лютого 1943 р. оунівців Бердичівського міського проводу, за погодженням із обласним керівництвом, очолив Т. Швед. Міська мережа тут існувала до вересня 1943 р. «Заступником-помічником» Т. Шведа і одночасно керівником господарчого відділу був С. Моль [1, арк. 35, 45зв.; 17, арк. 133]. Обов'язки міського провідника бандерівців полягали у залученні нових людей до членства в Організації, збиранні зброї, боеприпасів і грошей та заготівлі продуктів харчування для потреб проводу [1, арк. 257 зв.]. Т. Швед декілька разів у вечірній час розкидав по Бердичеву листівки ОУН(Б), які йому передавав Муха. За це він отримав близько 80 карбованців, які передав у фонд Організації [1, арк. 42зв.].

3 весни 1943р. співпрацю із Є. Ярмолюком, співробітником редакції газети «Нова Доба» встановила зв'язкова обласного проводу «Катя». Він неодноразово передавав їй друкарський папір різного формату. За дорученням «Каті» Є. Ярмолук зв'язався із Мухою. Від нього він отримував оунівську літературу, а сам передавав друкарський папір. [12, арк. 50, 54, 57]. Лише за один раз було переправлено 9 кг паперу, який Муха відвіз обласному провіднику Бульбі до Житомира [17, арк. 137]

У квітні 1943 р. Муха, Т. Швед і С. Моль завербували до бандерівської ОУН жителя Бердичева, вчителя, який у цей час працював агрономом Панаса

Свитка [17, арк. 11]. Улітку 1943 р. до бердичівського проводу бандерівців приєднався Михайло Точков, який працював паспортистом у міській поліції. За завданням Мухи він виготовив 6 фальшивих паспортів для «потрібних» людей із середовища ОУН(Б) [17, арк. 13–14]. У цей же час до бандерівської Організації вступив колишній поліцейський, а згодом інспектор фінансового відділу районного управління В. Седлецький [1, арк. 166зв., 135].

Центром заново створеного М. Мусієм-«Мухою» Бердичівського районного проводу ОУН(Б) стало с. Никонівка [2, арк. 83]. Тут у березні 1943 р. постала станиця українських націоналістів, яка складалася із 3 ланок [17, арк. 134]. Першу ланку очолив вчитель фізики та математики, директор місцевої школи у період нацистської окупації, поляк за національністю, Болеслав Калюда. На першій нараді никонівської станиці, де були присутні заступник обласного керівника ОУН(Б) та військовий референт «Зенон» і Муха, відбувся розподіл функціональних обов'язків між її членами. Відповідальним за постачання продовольства став Григорій Вовнюк, військовими справами видав Микола Атаманюк, охороняти станицю і забезпечувати її необхідними документами мав Сергій Семенюк [7, арк. 14–15, 20–21]. Ця станиця до осені 1943 р. нараховувала 11 осіб – мешканців села [2, арк. 54]. Спочатку до неї входили як колишні, так і нові члени: М. Атаманюк, Олексій Басюк, В. Безсмертний, Г. Вовнюк, Федір Воронюк, С. Семенюк. У рамках своїх обов'язків Г. Вовнюк, працюючи головою громадського господарства с. Никонівка, передав Ф. Воронюку 50 кг жита і 8 кг цукру. Окрім цього, він неодноразово надавав коней громадського господарства для потреб оунівців. М. Атаманюк працював секретарем сільського управління і переховував у своєму домі членів ОУН(Б), які перебували у Никонівці проїздом, а також був на зв'язку із місцевими боївками УПА, куди переправляв нових бійців [6, арк. 3, 44, 72]. С. Семенюк очолював никонівське сільське управління і практично нічого не робив по забезпеченню оунівців документами [7, арк. 53, 59, 95].

На другій нараді никонівського бандерівського активу Муха повідомив, що «німці мають за мету вивезти з України 10 млн. українців, а натомість заселити її 10 млн. німців. Завдання ОУН – всіляко цьому зашкодити». У такій формі бандерівська організація намагалася переконати власних членів у необхідності боротьби з вивезенням населення на примусові роботи до III Райху і переходу на антинімецькі позиції. Також Б. Калюда щонайменше двічі возив листівки, які йому передава Муха із Никонівки до Бердичева. У цих листівках було звернення до всіх національностей України, щоб саботувати роботу окупаційної влади і не виїждати на примусові роботи [7, арк. 22, 20, 26]. До літа 1943 р. у Никонівці була створена ще одна ланка під керівництвом О. Басюка. До неї входили Володимир Басюк, Петро Воронюк, Леонід Воронюк, Яків Мельничук. О. Басюк мав агітувати до вступу в ОУН нових членів, відвертати людей від поїздки на примусові роботи до Німеччини і

всіма засобами перешкоджати німецькій окупаційній владі збирати урожай, інформувати районний провід про перебування у селі нацистських каральних органів і їхні дії. Він неодноразово проводив перед жителями села пропаганду ідей українських націоналістів і розкидав по селу оунівські листівки. З лютого 1943 р. О. Басюк керував станицею Никонівки та мав прямий зв'язок із Мухою, якому надавав коней для поїздок у Бердичів і села району, здійснював пересилку націоналістичної літератури [5, арк. 40, 46зв., 48–49, 64; 17, арк. 134].

У квітні–травні 1943 р. М. Мусій, за допомогою С. Моля створив станицю ОУН(Б) у с. Терехове, керівником якої був призначений колишній військовослужбовець Червоної Армії (ЧА), військовополонений, а на той час листоноша Федір Мельник («Орлик») [2, арк. 95]. Під час вербування Муха вручив йому 10 оунівських листівок «Українські селяни» та один примірник журналу «Ідея і Чин» [3, арк. 23–23зв.]. Очільник цієї ланки поширював серед населення націоналістичну агітаційну літературу, пропагував ідеї українських націоналістів й разом із Мухою залучив до лав бандерівської Організації колишнього поліцейського, а на той час коваля громадського господарства К. Ковалю та механіка-тракториста Миколу Мельника [1, арк. 30зв., 249зв., 259]. По націоналістичній роботі Ф. Мельник звітувався лише перед Мухою. Від нього, а також від зв'язкової «Каті» і С. Моля до Терехового надходила агітаційна література. Оунівські матеріали привозилися і з Никонівки [3, арк. 23–23зв.], зокрема О. Басюком і Я. Мельничуком [5, арк. 100].

Муха провів дві «установчі» наради у Тереховому. На них він розповідав про принципи діяльності ОУН(Б), її поточні цілі та завдання, найголовнішим з яких було залучення нових членів, наголошував на необхідності суворої конспірації [3, арк. 34зв., 137].

До станиці Терехового також належали швець-чоботар Яків Сінчук і Северин Семенюк [2, арк. 85]. Я. Сінчук був утримувачем конспіративної квартири, де відбувалися оунівські наради, ночували та переховувалися бандерівці. У нього декілька днів перебував Муха, коли втік з-під арешту. Від «Каті» він отримував для поширення у селі оунівську літературу. Уже у січні 1944 р., під час арешту та слідчих дій у Я. Сінчука було вилучено 690 листівок, 326 журналів, брошур, буклетів і 9 бойових гранат РГД [3, арк. 39, 52, 55].

У 1943 р. певним чином «автономним» відносно керівництва Бердичівського округу ОУН(Б) продовжував залишатись осередок націоналістів Сингаївки. У свідченнях місцевих оунівців, заарештованих радянськими органами державної безпеки у повоєнний час, ніде не зустрічається згадка про Муху чи ще когось із керівного центру. Активними оунівцями залишалися А. Ладиґа, Ю. Семчук та М. Стаднічук [9, арк. 25зв.]. А. Ладиґа, який продовжував працювати сільським старостою, у цей період намагався якнайменше відправляти місцеву молодь на примусові роботи до Німеччини, оскільки це напряму суперечило інтересам бандерівської

Організації [4, арк. 30]. Влітку 1943 р. на вулицях села ввечері декілька разів відбувалося розповсюдження бандерівських листівок [4, арк. 33зв.]. У цей час Ф. Глоба уже мав зв'язок по лінії ОУН(Б) із націоналістом с. Никонівка Г. Вовнюком, який декілька разів передавав йому листівки для поширення серед населення. Сам Ф. Глоба ще з весни 1943 р., за посередництва Андрія Миська, вступив у групу українських націоналістів коднянської лісоділянки, яку очолював Климентій Хом'як, де серед працівників цього підприємства він і розповсюджував вказані листівки [9, арк. 91зв., 52–53]. Чисельність і час діяльності групи оунівців коднянської лісоділянки нині залишаються невідомими. Що ж до К. Хом'яка, то він працював та очевидно керував цією групою до середини вересня 1943 р., коли був заарештований німецькою поліцією. Його також, за практикою радянської історіографії можна віднести до категорії «ображених радянською владою», оскільки у 1937 р. заарештовувався органами НКВС, але був звільнений [9, арк. 176зв., 182].

Найпевніше, що оунівці Сингаївки з 1943 р. перебували в організаційній взаємодії із керівництвом станиці бандерівців с. Никонівка, а не безпосередньо із окружним провідником Мухою. Достовірним поясненням цьому є обставина, що у діяльності ОУН(Б) застосовувалася практика, коли рядові члени не знали більше 4–5 інших учасників руху, щоб на випадок їхнього викриття та арешту не була розгромлена вся мережа.

З ОУН(Б) упродовж певного періоду нацистської окупації також були пов'язані особи з інших сіл Бердичівського району. Це Феодосій Мельниченко і директор школи По(а)люга із с. Половецьке, у Великих Низгірцях – Степанчук, із Старого Солотвина чоловік на прізвище Піскун та Юхим Гуменюк [17, арк. 147], мешканець села Радянське [4 лютого 2016 р. Постановою Верховної Ради України перейменоване на Романівку. – І. К.] Бабій [9, арк. 56зв.; 17, арк. 91]. На сьогоднішній день, за відсутності наявної джерельної бази, неможливо детальніше розкрити, уточнити чи спростувати наведені дані. У с. Велика П'ятигірка навесні 1943 р. Муха залучив до бандерівської Організації Калістрата Корнійчука, вчителя за фахом і шевця-чоботаря на прізвище Томчук [2, арк. 85].

Загалом у бердичівську окружну мережу бандерівців у 1943 р., за даними Мухи, входило біля 50 членів і були десятки симпатиків [17, арк. 132]. Зв'язковою із обласним проводом була дівчина із псевдо «Катя». Це уродженка Львівщини, найпевніше, також колишня учасниця похідної групи Олена Павлюченко. У Бердичеві вона проживала на квартирі Євдокії Деркачової по вулиці Іванівській, 5. Її сестра свого часу керівництвом ОУН(Б) була направлена до Харкова [12, арк. 242(а)–242(б)].

М. Мусій-«Муха» у процесі розбудови Бердичівського окружного проводу поширив організаційну діяльність за межі Житомирської області. У с. Поличинці Вінницької області навесні 1943 р. був відряджений Т. Швед. Згодом сюди прибув Муха, де мав зустріч та агітаційні розмови з місцевими

жителями Дмитром Давидовим, Григорієм Калинюком і Мойсеєм Ратушним. Із них була створена ланка ОУН(Б), на чолі з Г. Калинюком [1, арк. 32–32зв., 259]. Цікаво, що у довоєнний період Д. Давидов був членом ВКП(б) [17, арк. 49]. Наявні відомості про вербування до лав ОУН(Б) мешканців с. Панасівка Козятинського району Вінничини, розташованого фактично на кордоні з Бердичівським районом [17, арк. 88].

Неодмінною складовою діяльності ОУН(Б) на території Житомирщини була боротьба з нацистським окупаційним режимом. Ця боротьба проводилася найчастіше методами саботажу та диверсійно-терористичних актів. Так, члени никонівського оунівського підпілля разом із Мухом літом 1943 р. знищили сепараторне устаткування громадського господарства с. Половецьке, а на хуторі Дубова спалили молотарку [5, арк. 50зв.].

Влітку 1943 р. М. Мусій-«Муха» за підпільну націоналістичну діяльність був заарештований бердичівською СД. Проте, через свої зв'язки і корупцію в окупаційних органах влади йому вдалося втекти. З того часу Муха деякий час переховувався у Тереховому у помешканні М. Мельника та Я. Сінчука і тимчасово на нелегальному положенні проживав у Никонівці [1, арк. 249зв.]. Обласний провідник Бульба дістав йому підробний паспорт на ім'я Миколи Михайловича Мусія, 1915 р. н. [насправді його звали Микола Миколайович Мусій, 1916 р. н. – І. К.]. Цей документ був вилучений у Мухи вже співробітниками контррозвідки СМЕРШ під час затримання 28 січня 1944 р. [17, арк. 89].

За структурно-функціональним статусом кожний окружний провід повинен був мати власну типографію з друкарським верстатом і машинкою. Проте у Бердичівському окрузі власних друкарських засобів не було і всю необхідну агітаційну та пропагандистську продукцію Муха отримував від обласного керівництва [17, арк. 132].

Підпільна діяльність ОУН(Б) і функціонування її осередків були можливими завдяки налагодженому фінансовому забезпеченню. Згідно загальноприйнятого правила всі члени Організації мали щомісячно сплачувати членські внески у розмірі 5–10 карбованців. Однак на території Наддніпрянщини це правило діяло вибірково – залежно від загальної ситуації і можливостей кожного члена. Грошове забезпечення відувалося, скоріше за все, за рахунок запілля у західних областях, а також діяльності обласного проводу. Муха, за час свого перебування у Бердичеві, від обласного провідника Бульби 8 разів отримував кошти у сумі 500 крб. щоразу для потреб окружного проводу [17, арк. 84].

Одним із основних завдань оунівського підпілля було збирання зброї для майбутньої збройної боротьби з нацистським окупаційним режимом та радянською владою. У червні 1943 р. Муха і Ф. Мельник їздили до с. Поличинці за бойовими гранатами. Проте вночі їм не вдалося віднайти схрон. Згодом Муха все ж віднайшов схованку і доставив звідти 2 ящики гранат, біля 200 штук [3, арк. 15, 24зв.; 17, арк. 138]. На цей раз він ходив туди разом із О.

Басюком і Я. Мельничуком [5, арк. 121]. Я. Вerezумський передав Мусі один новий наган і близько 20 набоїв до нього [17, арк. 29]. А. Ковтун дістав понад 40 патронів для гвинтівки [16, арк. 73]. Улітку 1943 р. військовослужбовець 109 батальйону шцманшафту, уродженець Волинської області М. Зінчук передав Т. Шведу і С. Молю 2 гвинтівки, які вони згодом переправили Мусі [2, арк. 12, 34зв., 35]. Загалом Муха передав до місцевої боївки під керівництвом «Жука» 4 гвинтівки і біля 200 гранат. Ще понад 80 гранат були закопані у никонівському лісі [17, арк. 138].

У діяльності Бердичівського окружного проводу важливою була продовольча складова – заготівля і переправлення продуктів харчування. У березні 1943 р. Михайло Гедзь, який у Бердичеві працював завідуючим складом продовольства організації «Централь-Ост» і мав зв'язок із націоналістами ще з осені 1941 р., украв та передав оунівцям 9 тонн солі. Через три дні на складі була здійснена ревізія, під час якої виявили недостачу вказаної кількості солі. Тому М. Гедзь тимчасово виїхав до Кам'янець-Подільської області, де пробув близько 25 днів, після чого повернувся у Бердичівський район [10, арк. 33зв., 36]. Із заготовлених продуктів створювалися таємні склади. У Никонівці такий схрон із продовольством був закладений для підпільної мережі ОУН(Б) і загонів УПА. Спочатку він розташовувався у лісі, а згодом його розмістили у кріївці, зробленій на подвір'ї О. Басюка [2, арк. 84].

Стосовно ж інших завдань бандерівської Організації, зокрема забезпечення членів підпілля одягом та взуттям, то у Никонівці працював кравець, який шив костюми для членів ОУН(Б). Медикаменти О. Басюку постачав никонівський фельдшер Іван Кваша [5, арк. 239].

М. Мусій-«Муха» 21 серпня 1943 р. офіційно передав керівництво Бердичівським окружним підпіллям ОУН Є. Ярмолюку. Цей провід на той час, найпевніше, складався із окремих оунівців міста та районної мережі. Оскільки Бердичівський міський провід на чолі з Т. Шведом і С. Модем, як зазначалася вище, діяв до вересня. Очевидно, що втрата загальної координації зі сторони Мухи та жорстокі заходи окупантів спричинили його дезорганізацію. М. Мусія обласний провідник Бульба перевів до Житомира, тому що, на його думку, Муху у Бердичеві вже багато хто знав особисто і він фактично розконспірувався [17, арк. 208]. У жовтні Є. Ярмолюка на робочому місці, у редакції «Нової Доби, за належність до ОУН(Б) заарештувала бердичівська СД [12, арк. 38]. Після нього Бердичівський провід нетривалий час очолював чоловік, відомий лише під псевдо «Клим» [11, арк. 173].

Восени 1943 р. оунівське підпілля усієї Житомирщини повністю переходить під управління структури УПА. Загальне керівництво оунівською мережею та упівськими підрозділами Житомирської і західних районів Київської областей – воєнної округи УПА «Тютюнник» тоді здійснював Федір Воробець («Верещака»). Саме тому діяльність Є. Ярмолюка і «Клима» як

керівників Бердичівської мережі ОУН(Б) була номінальною і практично не отримала документального фіксування.

Таким чином, створення підпілля обох ОУН у Бердичівському районі відбулося у кінці літа – восени 1941 р. Однак внаслідок репресій нацистської окупаційної влади мельниківська і бандерівська підпільні мережі були розгромлені. Життєздатнішою в умовах окупації виявилася практика бандерівської ОУН. З весни 1942 р. розпочалося повторне формування їхніх керівних структур і підпільної мережі на терені Бердичівського району. Цей складний і небезпечний процес пов'язаний з ім'ям Миколи Мусія («Мухи») – кадрового оунівця, уродженця Львівщини, члена бандерівської похідної групи. Саме завдяки його роботі був створений Бердичівський окружний провід ОУН(Б), який включав бердичівський міський і районний проводи та окремі підпільні осередки Чуднівського та Янушпільського районів, а також оунівські ланки у сусідній Вінницькій області. Також було налагоджено процес фінансового забезпечення проводу, розповсюдження агітаційної літератури українських націоналістів, збирання та magazинування зброї і боєприпасів, заготовівлі продуктів харчування. Муха керував Бердичівським окружним проводом до кінця серпня 1943 р., а тоді був переведений до Житомира. Структури Бердичівського оунівського округу перейшли під управління керівництва воєнної округи УПА «Тютюнник».

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО). – ф. 5, оп. 1, спр. 4113, т. 1, 524 арк.
2. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 4113, т. 2, 250 арк.
3. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 4121, 257 арк.
4. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 4640, 162 арк.
5. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 7613, т. 1, 322 арк.
6. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 7613, т. 2, 256 арк.
7. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 8426, 296 арк.
8. АУ СБУ ЖО. – ф. 5, оп. 1, спр. 10360, 403 арк.
9. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 5218, т. 1, 205 арк.
10. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 29081, 88 арк.
11. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 29148, 189 арк.
12. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 29579, т. 1, 433 арк.
13. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 29800, 192 арк.
14. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 30033, 80 арк.
15. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 30121, 196 арк.
16. АУ СБУ ЖО. – ф. 6, оп. 1, спр. 30812, 180 арк.
17. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – АУ СБУ ЛО). – ф. 5, оп. 2, спр. 54786, 373 арк.
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – ф. 13, спр. 372, т. 29, 369 арк.

19. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, 96 арк.
20. Держархів Житомирської обл. – ф. Р-1153, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
21. Держархів Житомирської обл. – ф. Р-1153, оп. 1, спр. 26, 29 арк.
22. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.+22 с.
23. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / В.М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
24. Климишин М.В. походи до волі. Спомини / М. Климишин. – Т. 1. – Торонто : Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіум, 1975. – 429 с.
25. Ковальчук І. Керівництво підпілля обох ОУН на Житомирщині у період нацистської окупації: персональний склад і соціально-політичний портрет / І. Ковальчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 116–122.
26. Ковальчук І.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.В. Ковальчук, С.В. Стельникович. – [2-ге вид.]. – Житомир : Рута, 2014. – 188 с.
27. Ковальчук І.В. Нацистський окупаційний режим і діяльність ОУН(Б) на території Чуднівського району у 1941–1943 роках / І.В. Ковальчук // Чуднів і край в контексті малих і середніх міст Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Чуднів, 7–8 вересня 2016 р.). – Вип. 53 / [упоряд. П.С. Скавронський]. – Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2016. – С. 96–107.
28. Ковальчук І.В. Створення і діяльність оунівської мережі на теренах Бердичівського району в умовах нацистської окупації другої половини 1941 р. / І.В. Ковальчук // Науковий збірник «Велика Волинь» : Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Бердичів від давнини до сьогодення» (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упоряд. П.С. Скавронський]. – Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2015. – С. 231–241.
29. Ковальчук І.В. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні – серпні 1941 р. / І.В. Ковальчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі України. Вип. 3. – Луцьк : Вид-во ВНУ імені Лесі Українки, 2010. – С. 86–92.
30. Марчук І.В. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур» / І.В. Марчук. – Рівне : Вид. Олег Зень, 2009. – 168 с.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – ф. 3206, оп. 1, спр. 6, 12 арк.

32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – ф. 1, оп. 23, спр. 931, 205 арк.
33. Українська Головна Визвольна Рада. До 70-річчя створення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/українська-головна-визвольна-рада-до-70-ти-річчя-створення>
